

ŽENSKE IN INDUSTRIJA NA BALKANU

Refleksija o raziskovanju izkušenj industrijskega delavstva in deindustrializacije

Pregledni znanstveni članek | 1.02

Datum prejema: 1. 2. 2023

Izveček: Članek je nastal ob branju knjige Chiare Bonfiglioli o izkušnjah socialistične industrijske modernizacije v Jugoslaviji in deindustrializacije v izbranih državah po razpadu države. Najprej predstavi teoretska ozadja, osrednje koncepte knjige in empirična spoznanja, ki jih avtorica članka poglobljeno reflektira s svojimi večletnimi terenskimi raziskavami izkušenj tekstilnih delavk in delavcev v Sloveniji. Namen je opozoriti na manko takšnih raziskav v Sloveniji in odpreti razpravo o preučevanju industrijskega delavstva ter dela.

Gljučne besede: ženske, industrija, socializem, deindustrializacija, Jugoslavija, Chiara Bonfiglioli

Abstract: The article was inspired by Chiara Bonfiglioli's book on the experience of socialist industrial modernisation in Yugoslavia and deindustrialisation in the selected states after the collapse of the state. First, the theoretical background, the central concepts of the book and the rich empirical material on women textile workers are presented, which is critically compared with the research material collected by the author of the article among textile workers in Slovenia over the last 20 years. The aim is to draw attention to the lack of such research in Slovenia and encourage further studies on industrial workers and work.

Keywords: women, industry, socialism, deindustrialisation, Yugoslavia, Chiara Bonfiglioli

Uvod

Knjiga Chiare Bonfiglioli o izkušnjah socialistične industrijske modernizacije v Jugoslaviji in deindustrializacije po razpadu države je prva in edinstvena primerjalna zgodovinska študija, ki v takšnem obsegu preučuje tako spomine proizvodnih tekstilnih delavk v samoupravnih tovarnah kot tudi njihove izkušnje sodobnih ekonomsko političnih preoblikovanj v postjugoslovanskem prostoru. Bonfiglioli raziskuje doživljanja tekstilnih delavk na Hrvaškem, v Srbiji, Sloveniji, Makedoniji ter Bosni in Hercegovini. Sama se z raziskovanjem spominov tekstilnih delavk in delavcev, predvsem žensk, in njihovih izkušenj v sodobnem času v Sloveniji ukvarjam že dvajset let, zato sem takšne primerjalne študije s poudarkom na perspektivi spola še posebej vesela. Tekstilna industrija je igrala pomembno vlogo v zgodovini industrializacije in ženske emancipacije v Jugoslaviji. V sodobnem času je postala osrednji prostor deindustrializacije. Bonfiglioli v knjigi z nizanem visokega števila zaposlenih v socialističnih tekstilnih tovarnah dokazuje družbeni pomen tekstilne industrije v regiji. A pomen tega družbenega fenomena utemeljuje tudi raziskovalna optika, ki industrije ne obravnava zgolj kot prostora produkcije, temveč tudi kot prostor socialne reprodukcije in sestavni del modernizacijskega scenarija države. Tovarna je namreč v socializmu in fordizmu strukturirala več kot delovni prostor, organizirala je družbo – življenje doma, v lokalni skupnosti in državi, oblikovala je normativ delovnega človeka (Gramsci po Muehlebach in Shoshan 2012: 319; Rajković 2018). Študije industrijskega delavstva v različnih predelih sveta ka-

žejo moč industrijske modernizacije (gl. mdr. Mollona, De Neve in Parry 2009; Hann in Perry 2018), ki je, čeprav v različnih lokalnih realizacijah in na historično specifične načine, ključno oblikovala način življenja v 20. stoletju. Kot kažejo nekatere raziskave, so učinki industrializacije še vedno prisotni, informirajo sedanost in prihodnost, pa čeprav industrije v številnih krajih ni več ali pa se je močno spremenila.

Zakaj torej med etnologi in antropologi v Sloveniji ni večjega zanimanja za preučevanje doživljanja družbenega pojava s tako močnimi vplivi ter učinki? Slavko Kremenšek je že konec 60. in v 70. letih prejšnjega stoletja utemeljeval pomen preučevanja industrijskega delavstva v etnologiji kot ključne sestavine načina življenja na Slovenskem (Kremenšek 1965–66, 1970, 1976). Urbana etnologija se je oblikovala prav s študijami industrijskega delavstva. A vendar se je raziskovalni interes konec 80. in v 90. letih preusmeril na druge teme. Kremenšek se je tudi kasneje, ko je industrija v Sloveniji že propadala, zavzel za preučevanje izkušenj industrijskega delavstva. Povabil me je v Kozje, kjer smo se pogovarjali o izkušnjah tekstilnih delavk v tovarni konfekcije Mont Kozje in o tem, kako pomembno bi bilo v Sloveniji nadaljevati s preučevanjem izkušenj industrijskega delavstva, med drugim tudi zato, ker so lastniki tako hitro zapirali tovarne. A večjega interesa za to področje raziskovanja v etnologiji in antropologiji v Sloveniji ni bilo niti v kasnejših letih (razen Petrović 2010, 2013, 2016a, 2016b; Černelič Krošelj 2011; Medica in Lukić 2011; Oder 2015; Kosmos, Petrović in Pogačar 2020). Več zanimanja za to temo v zadnjem času opažam med študentkami in študenti etnologije in kulturne antropologije

* Nina Vodopivec, dr. antropologije, znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino; nina.vodopivec@inz.si.

je (npr. Laznik 2018) ter drugih smeri (zgodovine, sociologije in turističnih študij), ki so preko družinskih članov ali lokalnega okolja pogosto tudi sami povezani s tovarnami. S spomini industrijskega delavstva se ukvarjajo nekateri muzeji, prav tako kulturniki in umetniki.¹

V mednarodnem prostoru je v zadnjih desetih letih vzniknil večji (institucionaliziran, finančno in sistemsko podprt) raziskovalni interes za preučevanje samoupravnih delavskih izkušenj v Jugoslaviji, pa tudi učinkov samoupravljanja na sodobni postjugoslovanski prostor. V Sloveniji takšnega širše organiziranega preučevanja (še) ni. Manko pri preučevanju izkušenj industrijskih delavk in delavcev v etnologiji, antropologiji in drugih disciplinah v Sloveniji² povežem s preokupacijo z raziskovanjem drugih tem v zadnjih 30 letih, npr. s politikami identitete, predvsem etničnih in nacionalnih identitet, pa tudi s širšimi družbenimi spremembami, s politiko in kapitalom (Petrović 2016a)³ ter s specifičnim družbenim odnosom do industrijskega delavstva. V družbi je industrijsko delavstvo obravnavano ideološko, kot preostanek socializma (Vodopivec 2021). Obravnava je zaznamovana s sodobnim družbenoekonomskim odnosom do socializma in socialistične Jugoslavije. Z ekonomskega vidika se na socialistično industrijsko izkušnjo gleda kot na neuspeh, v retrospekciji, z vidika zmage tržne racionalnosti oz. kapitalizma nad socializmom. Po takšnem razmišljanju je bilo s tranzicijo industrije in industrijskega delavstva konec. A podrobnejši pogled pokaže drugačno sliko: v Sloveniji in številnih regijah industrija ni izginila, temveč se je preoblikovala. A tudi tam, kjer je ni več, še vedno zaznamuje življenje ljudi, tako tistih, ki so bili v tovarnah nekoč zaposleni, kot njihovih družin, mlajše generacije in tudi širše skupnosti. Medtem ko za nekatere teme v humanistiki in družboslovju obstaja interes raziskovanja jugoslovanskih socialističnih izkušenj in postjugoslovanskega prostora (pa tudi za sodelovanja med institucijami nekdanjih republik Jugoslavije), pa druge teme ostajajo odsotne oz. marginal-

no prisotne – tako je prav z raziskovanjem industrijskega delavstva (Petrović 2016b: 510).

S kritično refleksijo primerjalne študije industrijskega delavstva Chiare Bonfiglioli opozarjam na manko takšnih raziskav v Sloveniji. A bolj kot z iskanjem odgovora na vprašanje, zakaj tega v Sloveniji ni (kar je sicer pomembno vprašanje), v članku predstavim nekatere zorne kote raziskovanja preteklih in sodobnih izkušenj industrijskega delavstva, ki jih obravnavam v kontekstu sodobnih raziskav tega polja v mednarodnem prostoru. Najprej predstavim teoretski kontekst primerjalne študije, nato osrednje koncepte ter glavni argument omenjene knjige. Sledita kratka predstavitev monografije ter kritični premislek o nekaterih temah, ki je nastal na podlagi poglobljenih terenskih raziskav tekstilnega delavstva v Sloveniji. Članek torej ni predstavitev knjige o ženskah in industriji na Balkanu, temveč dialog z njo. S člankom pozivam k nadaljnjemu preučevanju izkušenj industrijskega delavstva v etnologiji in antropologiji ter doživljanja deindustrializacije v primerjalni perspektivi.

Teoretska ozadja in ključni koncepti

V ospredju knjige Chiare Bonfiglioli so ustne zgodovine, saj avtorico primarno zanimajo spomini na socialistično industrijsko modernizacijo. Ustne zgodovine zajamejo subjektivne izkušnje, ki pa so, kot dobro pokaže avtorica, družbeno in zgodovinsko oblikovane. Avtorica uporabi tudi druge zgodovinske vire, arhivske dokumente in statistične podatke o industrijskem razvoju s posebnim poudarkom na razvoju tekstilne industrije in arhive o politični participaciji žensk ter analizira tovarniška glasila, vsakodnevna časopisja, dokumentarne filme, televizijske serije in objavljene zgodovinske študije, napisane v angleščini, srbsščini in hrvaščini. Izbor tako raznolikih virov je izjemen, pa čeprav avtorica ne teži k celoviti reprezentaciji ženskih delavskih izkušenj celotne regije, temveč »predstavlja glasove v raznolikih lokalnih okoljih, ki jih razume kot različne lokalizirane pripovedi industrializacije in deindustrializacije v postjugoslovanskem prostoru« (Bonfiglioli 2020: 17). Z vzporejanjem raznolikih virov opozarja na vrzel med spomini tekstilnih delavk ter zgodovinskimi analizami ekonomskih in socialnih razmer tekstilnega delavstva v socializmu.⁴ Osrednja vprašanja, ki jih postavlja, so: Zakaj je danes socializem pri številnih ljudeh, ki so bili nekdaj zaposleni v industriji, enačen z »normalnostjo«, z dobrimi odnosi, varnostjo, delovanjem države blaginje? Zakaj postavljajo ljudje te spomine *vis-à-vis* svojim doživljanjem sodobnih sprememb? Zakaj povezujejo tovarniško delo z dostojanstvom, z dobrimi medosebnimi in medetničnimi odnosi ter s solidarnostjo?

1 Dokumentarni filmi *Umrla Gigant, Tovarna avtomobilov Maribor* (2002); *Fabrika Maribor* (2009); *Kam so vse tovarne šle* (2015); *Tomos: narejeno v Jugoslaviji* (2018); gledališke predstave *Was ist Maribor?* (2012); *Ah, ti šiht!* (2014); *Paloma (since 1873): Saga o Sladkem vrhu in tovarni papirja* (2020).

2 A problema ne povežem le z vprašanjem odsotnosti oz. prisotnosti industrijskega delavstva v znanstvenih, strokovnih ali družbenih obravnavah, temveč tudi z načinom njihove reprezentacije (Vodopivec 2010, 2021: 156–159). Tanja Petrović je v kritičnem pregledu obravnave industrijske dediščine v Sloveniji in mednarodnem prostoru opozorila na problematično linearno pripoved in naturalizacijo industrijske krajine (Petrović 2016a: 36; gl. tudi Kosmos, Petrović in Pogačar 2020; Vodopivec 2021). Ključni problem takšnih razprav je, da kažejo dokončnost industrijskih procesov in ostajajo ločene od sodobnega ekonomskega in političnega konteksta.

3 Pripovedi o delu in delavskem razredu so utišane tudi v drugih postsocialističnih državah (gl. mdr. Berdahl 2000; Stenning 2005a; Kideckel 2008) in državah na Zahodu, saj so strukture postindustrijske družbe tesno povezane s kapitalom (Berger 2019; prim. Haylett 2001).

4 Najbolj citirano delo tega področja je študija Susan Woodward (1995), iz sodobnejšega časa pa študija o družbenih neenakosti Rorja Archerja, Paula Stubbsa in Igorja Dude (2016).

Knjiga je rezultat podoktorskega projekta Chiare Bonfiglioli na temo spola in državljanstva.⁵ Avtorica je empirično raziskavo opravljala med letoma 2012 in 2016 na Hrvaškem, v Srbiji, Makedoniji, Sloveniji ter Bosni in Hercegovini. Prav primerjalni vidik knjige in njen poudatek na dimenziji spola štejem za največji dosežek tega dela. V času njenega raziskovanja so številne tekstilne tovarne že propadle (predvsem predilnice, tkalnice in pletilnice), nekatere pa so bile v procesu zapiranja (npr. pletilnica Arena v Pulju na Hrvaškem), avtorica je tako sama spremljala procese deindustrializacije in njihove vplive v širši lokalni skupnosti. Študija sicer ne temelji na poglobljenem etnografskem delu, pač pa se avtorica osredotoči na raziskovanje ustnih zgodovin, ki jih družbeno in kulturno kontekstualizira. Večina intervjuvank (kot jih poimenuje avtorica) v knjigi je bila žensk, predvsem nekdanjih proizvodnih delavk, nekaj je bilo tudi moških. Poleg proizvodnih delavk je Bonfiglioli intervjuvala tudi direktorje, oblikovalke, tehnične inženirje in vzdrževalce, sindikalistke ter pisarniške delavke.

Raziskava je primarno osredotočena na zgodovinske procese ter njihove učinke v sedanosti, a je interdisciplinarno zasnovana. Bonfiglioli namreč izhaja iz feminističnih interdisciplinarnih študij in iz preučevanja politične zgodovine žensk v 20. stoletju v Jugoslaviji. Knjiga se poleg takšnih teoretskih izhodišč pridružuje novejšim študijam deindustrializacije ter socialne in delavske zgodovine Jugoslavije. Študije deindustrializacije zajamejo sociološke in zgodovinske raziskave, ki so se v zadnjih 15–20 letih ukvarjale z doživljanji ter učinki deindustrializacije v zahodnih kapitalističnih državah (Byrne 2002; Strangleman 2012, 2017; Strangleman, Rhodes in Linkon 2013; High 2013; Clarke 2015; Lee Linkon 2018).⁶ Z osredinjenjem na postfordistične industrijske transformacije v kapitalističnih državah, predvsem v t. i. moški industriji (z izjemo Clarke 2015), dokazujejo, da je deindustrializacija proces, ki ima dolgotrajne vplive in ne deluje zgolj na tiste, ki so bili nekoč zaposleni v industriji, ter na njihove družine, temveč tudi na širšo lokalno skupnost, urbane krajine in mlajše generacije. Raziskava Chiare Bonfiglioli z analizo doživljanja žensk v samoupravni Jugoslaviji prinaša v takšne študije nov pogled. Raziskava doživljanja industrijskih delavk z izkušnjo samoupravnega socializma v Jugoslaviji je pomembna tudi za mednarodne postsocialistične študije.⁷ Prav ta vidik hkrati dopolnjuje in pretresa

nov val zgodovinskih raziskav, ki so se v zadnjem desetletju oblikovale v mednarodnem prostoru in se ukvarjajo z raziskovanjem družbenih razmer v samoupravni Jugoslaviji. Te študije črpajo iz preteklih socioloških empiričnih raziskav, ki so nastajale v Jugoslaviji med 70. in 90. leti 20. stoletja, in jih hkrati kritično poglavlajo s sodobnimi teoretskimi spoznanji ter analizami drugih zgodovinskih virov in ustno zgodovino. Raziskave so zasnovane mikro-zgodovinsko, z empiričnim gradivom razkrivajo razkorak med uradnimi diskurzi in deklaracijami ter vsakodnevnimi realnostmi navadnih ljudi v poznem socializmu ter opozarjajo na številne družbene neenakosti in tudi na izraženo nezadovoljstvo ljudi (Archer, Duda in Stubbs 2016). Socialistično tovarno predstavljajo kot prostor družabnosti in uveljavljanja socialnih in političnih pravic (Archer in Musić 2017). Tako usmerjena sodobna oz. mlajša generacija zgodovinarjev se je oblikovala v kritiki prevladujočih akademskih reprezentacij Jugoslavije kot prostora, na katerem dominirajo nacionalizmi, konflikti in vojne. Ti raziskovalci so želeli raziskovalno pozornost preusmeriti k preučevanju družbenih razlik in razreda (Bieber 2014; Rutar 2014; Archer in Musić 2017, 2020). Raziskovalci so bili večinoma izobraženi v tujini in so delovali oz. še delujejo v raziskovalnih centrih zunaj institucij Jugovzhodne Evrope. Eden redkih primerov, ki se doselno že več let ukvarja z raziskovanjem vsakodnevnih izkušenj v socialistični Jugoslaviji in postsocializma v državah naslednicah, vključujoč izkušnje industrijskega delavstva, je Center za kulturnozgodovinske raziskave socializma (Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma) na Univerzi Jurja Dobrile v Pulju. Z inštitutom redno sodeluje tudi Chiara Bonfiglioli. V Sloveniji je bil podoben center ustanovljen na Inštitutu za kulturne in spominske študije ZRC SAZU v Ljubljani, kjer se interdisciplinarno zasnovana raziskovalna skupina ukvarja s (kulturnimi) spomini in afekti, vezanimi na nekdanji samoupravni jugoslovanski prostor kot tudi na države naslednice, z raziskovanjem razreda kot kulturne kategorije (Petrović in Hofman 2017) ter z izkušnjami industrijskih delavk in delavcev v primerjalni perspektivi (Petrović 2010, 2016a, 2016b). Inštitut je leta 2020 izdal monografijo o industrializaciji in deindustrializaciji jadranske obale, o izkušnjah žensk, zaposlenih v ribjih tovarnah (Kosmos, Petrović in Pogačar 2020). Drugih empiričnih raziskav izkušenj industrijskega delavstva v primerjalni perspektivi v Sloveniji ni.⁸

5 Raziskavo je podprl projekt o evropeizaciji in državljanstvu v državah naslednicah Jugoslavije (CITSE) iz Edinburga.

6 Ko pišemo o deindustrializaciji, gre poudariti, da industrije v svetu ni konec, da je takšen konec dokončno občuten le v nekaterih regijah (Mollona, De Neve in Parry 2009: xiii). Zato gre o deindustrializaciji v teh prostorih pisati v emskem smislu – za ljudi so namreč pripovedi o koncu tovarne dokončne (Vodopivec 2021).

7 Več študij postsocializma se je ukvarjalo z izkušnjami industrijskega delavstva v času tranzicije ter kasnejših družbenopolitičnih

preoblikovanj v državah srednje, vzhodne in jugovzhodne Evrope (mdr. Berdahl 2000; Dunn 2004; Stenning 2005b; Kideckel 2008; Kofti 2008; Pozniak 2014). V etnologiji se na Hrvaškem že več let poglobljeno ukvarjajo z izkušnjami industrijskega delavstva ter doživljanjem deindustrializacije v okviru raziskovanja mest (predvsem Potkonjak in Škokić 2013, 2022 ter Matošević 2011, 2015), v Srbiji pa antropologa Jovanović (2013) in Rajković (2018).

8 Sociologi so se ukvarjali s spreminjanjem industrijskih odnosov ter položajem in močjo sindikatov, raziskave so bile zasnovane pri-

Zgodovinarja Rory Archer in Goran Musić, sooblikovalca sodobnih študij industrijskega delavstva v samoupravni Jugoslaviji, sta v preglednem članku (Archer in Musić 2020) nedavno mednarodno raziskovalno zanimanje za delavsko in socialno zgodovino v Jugoslaviji teoretsko povezala z anglosaškimi zgodovinskimi študijami vzhodnoevropske (predvsem sovjetske) delavske zgodovine, ki se je prepletla s kulturno zgodovino in socialnoantropološkimi pristopi (predvsem Yurchak 2005). Druga pomembna značilnost teh študij, ki jo deli tudi Bonfiglioli, pa je globalno zgodovinska usmeritev, ki se odmika od metodološkega nacionalizma, kar Bonfiglioli v knjigi dosega z empiričnim raziskovanjem v več krajih in državah, analitično pa s kontekstualizacijo in interpretacijo v primerjalni perspektivi. Kot že zapisano, Bonfiglioli izhaja iz feminističnih študij in politične zgodovine. Raziskovalno so jo zanimala transnacionalna srečanja, sodelovanja med ženskami, ki so prehajale meje med socialističnimi, kapitalističnimi in neuvrščeniimi državami, preučevala je izmenjave znanj, praks in idej (Bonfiglioli 2018). Takšne raziskovalne izkušnje so oblikovale interpretativen okvir pričujoče knjige, ki temelji na vključitvi širšega družbenega in političnega konteksta ter presega nacionalne meje. Bonfiglioli se je ukvarjala tudi s poglobljenim preučevanjem ženskih biografij in se zato zaveda pomena interpretiranja dogodkov ter družbenih in političnih procesov z življenjske perspektive ljudi. Zato uporablja intersekcionalni pristop, kar pomeni, da njene analize spola vključujejo tudi druge družbene kategorije – razred, starost (generacijsko pripadnost) ter lokalno, etnično in nacionalno pripadnost. Naracije tekstilnih delavk sta, kot ugotavlja Bonfiglioli in kar potrjujem tudi sama s svojimi analizami, najmočnejše oblikovali predvsem kategoriji razreda in generacije. Ko razpravljamo o izkušnjah delavk ali drugih zaposlenih žensk v socialističnih tovarnah, je na to pomembno opozoriti: med ženskami v tekstilnih tovarnah so bile v socializmu (in tudi kasneje) velike razlike, ki so se kazale tudi med različnimi generacijami žensk.⁹

Z raziskovanjem lokalnega feminističnega znanja v socializmu želi Bonfiglioli dekonstruirati reprezentacijo »balkanske ženske kot žrtve« v mednarodnem prostoru (Bonfiglioli 2018). Pričujoča knjiga o ženskah, zaposle-

nih v industriji, povzema takšno raziskovalno ambicijo; zavzema se za preučevanje politik spola v socialistični Jugoslaviji, ki presega prevladujoče interpretacije vseobsegajočega političnega nadzora ter pomanjkanja ženske delovalnosti (angl. *agency*).

Najprej je predstavljena zgodovina oblačilne industrije in industrijskega delavstva v socializmu, nato izkušnje in dileme sodobnega časa. Knjiga se začne z medvojnimi obdobjem, ki je bilo pomembno za razvoj tekstilne industrije. Opominja nas, da se industrializacija v Jugoslaviji ni začela s socializmom. To poudarjam v odgovor na sodobne diskurze v Sloveniji (kar se kaže tudi v sodobnem odnosu do pretekle industrijske dediščine), ki industrijo povezujejo zgolj s socializmom (Vodopivec 2021). A vendarle gre poudariti, da je socializem intenzivno pospešil industrializacijo ter močno povečal zaposlitev žensk. Knjiga se nato poglobi v čas med letoma 1945 in 1990. Obravnava družbeno pogodbo delavke matere in analizira podobo šivilje v uradnem diskurzu ter popularni kulturi. Naslavlja specifične postsocialistične deindustrializacije v postjugoslovanskem prostoru, predvsem izkušnje propadanja tovarn, krčenja delavskih in socialnih pravic, privatizacije, intenzifikacije dela ter prekarizacije brezposelnih in tistih, ki še vedno delajo v preoblikovanih podjetjih ali pa so se v njih ponovno zaposlili. Nato avtorica opisuje doživljanja deindustrializacije – izgube, nostalgijo, transformacije urbanih krajin in družbenih skupnosti. Doživljanja deindustrializacije so na Hrvaškem, v Srbiji in Bosni močno zaznamovali vojna, izseljevanja in preseljevanja zaradi vojne, pa tudi emigracija zaradi ekonomskih razmer, urbana deprivacija in praznina, ki je ostala v deindustrializiranih mestih. Na koncu avtorica obravnava delavske proteste in kulturne aktivistične projekte, ki se ukvarjajo z delavsko problematiko, ter zahteve delavk po socialni pravici v kontekstu družbenih gibanj proti privatizaciji in korupciji v postjugoslovanski regiji.

Osrednji argument knjige, ki ga prepričljivo podpira bogato empirično gradivo, je, da je postjugoslovanska nostalgija za delom in socialnimi pravicami ukoreninjena v specifični strukturi občutenja, ki se je oblikovala na industrijskih delovnih mestih v socializmu, in to na presečišču med ideologijo, družbeno-ekonomsko transformacijo in delavskim vsakdanom, kot tudi deindustrializacijo in propadom socialističnega sistema. Avtorica v svoji tezi opozarja, da spomine in doživljanja delavk oblikuje izkušnja preteklosti, a hkrati sodobnost s slutnjo o prihodnosti. Argument temelji na konceptu industrijske strukture občutenja, ki izhaja iz mednarodnih raziskav deindustrializacije. Ta koncept je sicer že pred razvojem teh študij oblikoval kulturni teoretik Raymond Williams. Williams je strukturo občutenja opredelil kot »posebno lastnost družbene izkušnje in družbenega razmerja, ki je zgodovinsko različna od drugih posebnih lastnosti in ki tvori smisel generacije ali obdobja« (Williams 1997: 252). S konceptom

merjalno z drugimi postsocialističnimi ali kapitalističnimi državami, osredotočale pa so se na spremembe na makro ravni (predvsem Stanojević 2000, 2003, 2010; Stanojević, Kanjuo Mrčela in Breznik 2016; Mrozowicki idr. 2018; Bembić 2019, 2023).

9 O pomenu intersekcionalnega preučevanja industrijskih delavk je na primeru tobačnih delavk v Ljubljani pisala tudi zgodovinarica Urška Strle (2022). Strle je v okviru ERC projekta Post-war transitions in gendered perspective: The case of the North-Eastern Adriatic region, ki ga je vodila Marta Verginella, preučevala izkušnje in življenja žensk v Tobačni tovarni v Ljubljani v perspektivi dolgega trajanja (med letoma 1871 in 2004). Takšne zgodovinske analize dolgega trajanja opozarjajo na kulturna vrednotenja, družbene pomene in razumevanja, ki presegaajo prelome političnih dogodkov.

je Williams želel zajeti posebno kvaliteto družbene izkušnje in odnosov, ki dajejo generaciji oz. nekemu določenemu obdobju občutenje. Pri tem je še posebej poudaril, da ni imel v mislih družbenega pogleda na svet ali ideologije. Razmišljal je o pomenih in vrednotah, »kot jih dejavno živimo in občutimo [...] o značilnih elementih impulza, blokade, tonusa, o specifično čustvenih elementih zavesti in razmerij« (isto: 253). Občutenje generacije traja, je zapisal, navkljub družbenopolitičnim kontekstualnim spremembam. Britanski sociolog David Byrne je koncept prenesel na področje deindustrializacije. Učinki industrializacije, piše Byrne, ostajajo kot strukture občutenja tudi še po tem, ko je industrije konec, saj industrija ni zgolj vzpostavljala delovnih mest in sistemov ekonomske produkcije, temveč je tudi oblikovala širši družbeni prostor, ljudi in načine življenja (Byrne v Bonfiglioli 2020: 5). Spomini delavk v monografiji Chiare Bonfiglioli izpostavljajo prelomne dogodke med socialistično preteklostjo in sedanjostjo. Takšen prelom je postavljen v postsocialistično tranzicijo in v čas nastanka novih nacionalnih držav. A po drugi strani ustne pripovedi poudarjajo kontinuitete in trajanja.

Z ustnimi zgodovinami avtorica dobro osvetljuje različna protislovja in pogajanja, ki so bila sestavni del vsakdana v socializmu. Kljub temu pa pripovedi zelo jasno predstavijo tovarno kot prostor delavske razredne družbenosti, intersubjektivnosti in solidarnosti. Zgodovinski viri po drugi strani kažejo, da so industrijski delavci v socialistični preteklosti v splošnem živeli revno, plače v tekstilnem sektorju so bile med najnižjimi, ženske pa so bile večinoma zaposlene kot nekvalificirane delavke, opravljale so naporno in težko delo v tovarni in doma, pogosto so delale tudi na kmetijah, le redko so bile politično aktivne. Vprašanje je torej, zakaj se tega obdobja intervjuvanke spominjajo tako zelo drugače. Na nek način so delavke avtorici odgovorile na to: plače v socialistični preteklosti so bile izplačane, niso zamujale, čeprav niso bile visoke, so delavkam omogočile večjo potrošniško moč kot danes, njihovo delo v tovarni je bilo cenjeno in prepoznano kot pomembno, sistem socialnega varstva je ženskam omogočal, da so bile lahko aktivne izven doma in so delale za boljšo prihodnost. Seveda so intervjuvanke Bonfiglioli govorile iz današnjega zornega kota, torej družbenopolitičnega položaja, ki je zelo drugačen od socialističnega. Danes je njihovo delo razvrednoteno, so na robu revščine, pogosto brezposelne, nekatere od njih nadaljujejo z delom v prekarnih pogojih, njihovi delavniki so dolgi, opravljajo naporno delo in pogosto ne dosežejo niti minimalne plače, socialne ureditve ni več, njihove pravice so se skrčile. Bonfiglioli pokaže, kako delavke s spominom na pretekle izkušnje dela izražajo tvornost (angl. *agency*), vzdržljivost in osebno dostojanstvo v današnjem času negotovosti in izkoriščanja. Razlika med socializmom in današnjim časom je prav v močnejšem simbolnem in materialnem prepoznavanju ženskega dela v socializmu. Socialistična to-

varna je v knjigi predstavljena kot prostor opolnomočenja in socializacije.¹⁰ A pripovedi delavk niso enoznačne. Kot je razvidno iz intervjujev, so se po eni strani proizvodne delavke v socializmu doživljale kot pomembne akterke modernizacije. Po drugi strani pa so se pritoževale nad neenakostmi in krivicami, kritizirale so, da se življenje ni odvijalo, kot je bilo obljubljeno in pričakovano.

Knjiga obravnava politike spola v socialistični Jugoslaviji in v času postsocialistične deindustrializacije v izbranih državah. Socialistična industrijska modernizacija in postsocialistična deindustrializacija sta namreč gradili na dveh popolnoma različnih režimih spola. Medtem ko je socialistični režim utemeljeval normativ ženske v podobi delavke matere, so ga politike v novo oblikovanih državah nekdanjih jugoslovanskih republik definirale v podobi matere naroda. Normativ delavke matere je gradil na ekonomski emancipaciji, mati naroda pa na vrnitvi ženske v tradicionalno vlogo v okviru družine. Avtorica poziva, naj se pri preučevanju socialistične politike spola odmaknemo od prevladujočih interpretacij vseprisotnega državnega političnega nadzora in pomanjkanja tvornosti žensk. V Sloveniji (in drugih predelih nekdanjega jugoslovanskega prostora) je bilo sicer takšnih kritik več, kot jih omenja knjiga. Bonfiglioli problematizira koncepte državnega patriarhata, emancipacije od zgoraj in dvojne obremenitve (ki se pojavljajo v literaturi o ženskah v socializmu) ter poziva k preučevanju izkušenj žensk skozi njihove vsakdanje izkušnje. Vprašanje ženske emancipacije poveže z odpiranjem dostopa do plačanega dela, formalne zaposlitve, izobraževanja, zdravstvene oskrbe ter drugih družbenih aranžmajev, kot na primer stanovanja, prostočasnih dejavnosti, potrošniških dobrin, možnosti izbire ipd. Kljub znatnim spremembam so ženske v socialistični Jugoslaviji večinoma zasedale nekvalificirana, nižje plačana delovna mesta v feminiziranih, delovno intenzivnih sektorjih. Ne glede na omejitve socialistične emancipacije pa je formalno urejeno plačano delo zunaj doma ključno oblikovalo identitete žensk, prispevalo je k njihovi ekonomski neodvisnosti in samouresničitvi (gl. tudi Bonfiglioli 2013).

Tekstilne delavke so poleg dela v proizvodnji opravljale večino dela doma (varstvo in vzgoja otrok ter gospodinjstvo), v več primerih tudi delo na kmetiji. Dvojno breme je močno zaznamovalo njihova življenja. A avtorica opozarja, da problem obremenjenosti žensk ni ostal spregledan, da so o temi razpravljali politični oblastniki, druge ženske in delavke same, da sta bili obe vlogi žensk — tako produkcijska kot reprodukcijska — cenjeni s strani države in družbe. A hkrati so ženske dvojno breme tudi privatizirale in naturalizirale. Norma ženske neskončne vzdržljivosti je postala sestavni del industrijske strukture občutenja tekstilnih delavk. A sestavni del ženske industrijske

10 O tem sva v Sloveniji pisali Petrovič (2010, 2013, 2016a, 2016b) in Vodopivec (2010, 2012, 2015, 2021).

strukture občutenja je bila tudi globoko občutena upravičenost žensk do aranžmajev blaginje in socialnih pravic ter njihova tesna vez s tovarno.

Interpretacija vezi s tovarno in izkušnje dela

Avtorica se v zaključku knjige zavzame za nadaljnje primerjalne raziskave industrijske strukture občutenja v socialistični Jugoslaviji in v postjugoslovanskem prostoru kot tudi za poglobljeno raziskovanje posameznih zgodovinskih obdobj. Dobro pa bi bilo primerjavo razširiti še na preučevanje izkušenj moških in žensk v socialistični industriji, pa tudi primerjati industrijske izkušnje ter doživljanja deindustrializacije s tistimi v kapitalističnih državah. Doživljanja industrijskih delavk in delavcev po svetu so si namreč v marsičem zelo podobna, a po drugi strani so med njimi pomembne razlike. Te bi lahko v določeni meri pripisali intenzivnejši in večstranski vlogi industrijskih delavk in delavcev v samoupravnih tovarnah (v politiki, ideologiji in vsakdanjiku), pa tudi tesnemu prepletu delovnih okolij z družbenimi in prostočasnimi dejavnostmi (Archer in Musić 2017) ter tovarniškega, družinskega življenja in življenja v lokalni skupnosti (Vodopivec 2021: 110–120). Industrijske delavke in delavci so v nekdanji Jugoslaviji gradili lokalno infrastrukturo in družbeni standard s svojimi angažmaji in investicijami: fizično (s svojimi rokami), investirali so čas, energijo, spretnosti in denar (s samoprispevki). Moje sogovornice in sogovorniki so preteklo delo v tovarni opisovali kot angažma oz. kot investicijo v tovarno ter v lokalno skupnost in so za to pričakovali določene pravice oz. upravičenosti. Pravice in upravičenosti jim niso bile dane, temveč so si jih »zaslužili«. Moja interpretacija socialističnega paternalizma sledi njihovim pripovedim in s tem pričakovani medsebojni zavezi in obligaciji. Čeprav je res, da je bil po eni strani socialistični paternalizem razumljen kot specifična skrb tovarne ali države za delavke in delavce, pa po drugi strani ta skrb ni bila enostranska. Moje sogovornice in sogovorniki so jo razlagali skozi svoj odnos s tovarno oz. skozi obojestranski angažma. Takšna vez oz. povezanost s tovarno in lokalno skupnostjo je kompleksnejša kot tista na kapitalističnem Zahodu, kar pa lahko povežemo tudi s sistemom samoupravljanja. Moje raziskave podpirajo ugotovitev Bonfiglioli, ki sledi zgodovinarju Goranu Musiću,¹¹ da je samoupravljanje v praksi poglobljalo lojalnost in pripadnost delavstva specifični tovarni, ne pa v takšni meri jugoslovanskemu delavskemu razredu. To je pomembna ugotovitev. A vendar je možno na povezavo pogledati tudi drugače: samoupravljanje je bilo uspešno prav zaradi tega, ker je gradilo na tradicionalnih družinskih vezeh in vezeh v lokalni skupnosti, saj je te dobro integriralo v tovarniški organizem, s tem pa ustvar-

¹¹ Musić je primerjalno raziskoval izkušnje samoupravljanja v dveh tovarnah, v tovarni TAM v Mariboru in v tovarni Industrija motora Rakovica v Beogradu (2021).

jalo specifične vezi med družinami,¹² lokalnimi skupnostmi in tovarno.¹³ Vez s tovarno gre zato razumeti kot družbeno prakso, ki so jo skozi čas ustvarjala družbena razmerja in intersubjektivni angažmaji.

Samoupravljanje je bilo v jugoslovanskih tovarnah, kot opisuje tudi Bonfiglioli, prepleteno s fordizmom: organizacija dela v tovarni je sledila strogi hierarhiji, režimi dela so spodbujali tekmovanje med delavkami in delavci, delo v tovarni so delili na fizično oz. operativno in umsko delo. Kot sem ugotavljala v pogovorih s sogovorniki, je takšna delitev dela, ki je značilna za tayloristično organizacijo, v tovarni oblikovala močno ločnico med »mi« (proizvodnja) in »oni« (režija in vodstvo) (Vodopivec 2012, 2015, 2021). Samoupravljanje je mehčalo takšna razmejevanja disciplin dela in delitve ter krepilo občutenje tovarne kot celote. Kot piše tudi Bonfiglioli, samoupravljanje delavkam in delavcem ni dalo moči odločanja, a so lahko ti v delavskih svetih vsaj do neke mere izrekli svoje tegobe, krivice, vodstvo je moralo utemeljevati svoje odločitve, delavci so se do določene mere prav na teh sestankih pogajali o višinah plač ter o delovnih in življenjskih razmerah. Od 60. let prejšnjega stoletja naprej, z uvedbo tržnega socializma, je bil uspeh tovarne, kot piše tudi Bonfiglioli, odvisen predvsem od iznajdljivosti direktorjev ter od njihove vodstvene ekipe (gl. tudi Fikfak in Prinčič 2008). A kot sem ugotavljala v svojih raziskavah, so bili direktorji in njihov krog strokovnih sodelavcev zaradi strukturnih pomanjkljivosti – starih, obrabljenih strojev, neučinkovite ekonomske politike, togih birokratskih postopkov, carinskih omejitev, neuskkljenosti izvoza in uvoza ter devizne politike – pri vsakdanjem delu odvisni od proizvodnih delavk in delavcev. Tovarne so morale same ustvarjati devize, da so kupovale stroje in blago, materiali so pogosto prihajali v tovarno z zamudo, kar je povzročilo tesne roke. Proizvodne delavke in delavci so morali delati nadure ter zelo hitro, da so izpolnili roke (prim. Dunn 2004: 16; Rajković 2018: 61). Moje sogovornice (ki so delale v proizvodnji) so o tem pripovedovale kot o svojem angažmaju – uspeh tovarne je bil odvisen od njih in njihovega dela. V praksi je bilo torej proizvodno delo vrednoteno na več ravneh. Vsi ti dejavniki so prispevali k pomenu in razumevanju »naše tovarne«, k čustveno nabiti artikulaciji o povezanosti, izraženi tako v pripovedih mojih sogovornic in sogovornikov kot tudi pri intervjuvankah v knjigi Chiare Bonfiglioli.

Bonfiglioli interpretira izkušnjo samoupravljanja s konceptom družbene lastnine. Sprašujem pa se, ali je s konceptom lastnine mogoče razložiti tesno vez delavcev s to-

¹² V jugoslovanskih socialističnih tovarnah so bili pogosto zaposleni različni člani družin in različne generacije.

¹³ Med tovarnami so bile sicer razlike, ki jih je treba upoštevati. Prav tako je bilo življenje industrijskih delavcev v večjih urbanih središčih, kamor so se priselili od drugod, drugačno od tistega, ki so ga živeli delavci v svoji lokalni ali regionalni skupnosti.

varno (kljub deklarirani ideologiji in politiki). Če je tako, bi morali podrobneje razložiti občutenje in odnos do takšne družbene lastnine, glede na to, kako so slednjo razumeli in razlagali delavke in delavci v konkretnem zgodovinskem prostoru. Kajti takšna lastnina je bila drugačna od lastnine, ki jo je v 90. letih 20. stoletja v Sloveniji uvedla gospodarska politika z notranjo privatizacijo, ko so delavci postali delničarji številnih podjetij. To vprašanje bi bilo dobro v prihodnosti bolj natančno raziskati. Razumevanje in pomen lastnine je treba preučiti z več vidikov (Hann 1998; Humphrey in Verdery 2004); ne zgolj z vidika zasebnega prava, ampak tudi kot skupek pravic in občutenih družbenih upravičenosti v povezavi z vložki različnih oblik. Moji sogovorniki o sebi niso razlagali kot o lastnikih tovarne, poudarjali pa so, da so tovarno gradili s svojim delom, da je bil uspeh tovarne odvisen od njih ter da so bili sestavni del tovarne, kot je bila tudi tovarna sestavni del njih. Povezanost zaposlenih s tovarno v preteklem socialističnem sistemu gre tako razlagati skozi dolgotrajen proces medsebojnega konstituiranja, ki se je oblikoval intersubjektivno in je bil sestavni del utelešene izkušnje. Koncept utelešene izkušnje, ki ga je razvil antropolog Thomas Csordas (1994), nam pomaga bolje razumeti povezanost ljudi s tovarno, izkušnjo dela in deindustrializacije. Csordas na telesni in čutni vidik izkušnje ni zgolj opozoril, temveč ga je tudi vključil v analizo. Koncept utelešenosti opozarja na pomen interakcije s svetom in angažiranja v njem; poudarja, da se naša sebstva in telesa vzpostavljajo v odnosih z drugimi ljudmi in okolji: tisto, kar se zareže globoko v telo, se z njim spoji in ga preobrazí.

Izkušnjo plačanega dela in povezanosti z delovnimi prostori je pomembno raziskovati v povezavi s tem konceptom, poleg študija konkretnih zgodovinskih okoliščin, ideologij dela ter vplivov organizacije dela. Etnologi in antropologi lahko z gostimi etnografskimi popisi opozarjamo na sprva manj vidne vidike plačanega oz. industrijskega dela, na družbeno vlogo dela, povezovanja in organiziranja odnosov,¹⁴ na vrednotenja (v povezavi z etiko dela) in kulturna razumevanja dela, na pomen telesnih in čustvenih vezi in investicij, na transformativno moč dela, ki preoblikuje telesa in osebnosti ljudi in v temelju oblikuje identitete ljudi (Wallman 1979, 2004; Procoli 2004; Miller 2007; Mollona, De Neve in Parry 2009; Hann in Perry 2018; Hann 2021). Takšen pogled opozarja, da je delo družben proces, ki človeka umešča ter povezuje. Delo zajame sodelovanje človeka z okolico – z orodji, materiali, stroji in drugimi ljudmi – v konkretnem prostoru in času ter specifične odnose, ki se pri tem vzpostavljajo (prim. Kwon 2015). Koncept utelešene izkušnje nam pomaga ujeti številne

verbalno neartikulirane dimenzije proizvodnega dela, kot na primer pomen senzoričnega učenja v proizvodnji,¹⁵ ter izkustveno naučenih spretnosti, ki ostajajo v telesnem in verbalno neartikulirane, a vendar pomembno oblikujejo poklicne identitete ljudi (Vodopivec 2021: 82–103).

Moji sogovornice in sogovorniki v proizvodnji so delo razumeli kot obliko menjave, a ne zgolj dela za plačo, pripovedovali so namreč o tem, da so »dali svoja telesa v delo«. Takšne telesne in čustvene investicije — napor in trud, ki so ga ljudje vložili v delo – so ustvarjale nove vrednosti v tovarni, odnose, pričakovanja in zaveze. Marcel Mauss (1996) je na primeru daru pisal o pomenu recipročnosti, o obvezah, pričakovanjih in povezavah, ki se ustvarjajo skozi navidezno prostovoljno obliko menjave. Na delo v proizvodni gre prav tako kot pri daru gledati skozi zaveze (tudi čustvene in moralne), obligacije ter pričakovanja, ki so se vzpostavljale pri konkretnem delu. Vezi med ljudmi, izdelki, stroji, orodji in njihovimi okolji, ki so se oblikovali z bližino in trajanjem, so ljudi transformirale telesno in osebno, postale so sestavni del njihovega sebstva (prim. Kwon 2015). Na to opozarjajo tudi metafore telesnega: »mi smo dihali s tovarno«, »tovarna postane del tebe«, »to imaš v krvi«.

Razlastitev

Postsocialistična prestrukturiranja so bila, kot piše Bonfiglioli, v postjugoslovanskem prostoru prepletena z agresijo, vojno, izključevanjem, z nastajanjem novih držav, z divjimi koruptivnimi privatizacijami, z novo obliko kapitalistične akumulacije, ki se je oblikovala skozi razlastitev. In prav ta teza je zelo pomembna in bi jo bilo treba v knjigi še natančneje artikulirati, da bi bralci bolje razumeli, kaj se skriva za nostalgijnimi pripovedmi. Bonfiglioli sicer pokaže, da nostalgija ne pomeni idealizacije preteklosti v smislu življenja, ki ga nikoli ni bilo – opozarja, da so delavke v spomnih kritične, govorijo o neenakosti v preteklosti, njihovi spomini so ambivalentni. Avtorica prikaže nostalgijo kot izraz ženskega delovanja, vzdržljivosti, vrednosti in upravičenosti. Nostalgija torej ni obrnjena v preteklost, temveč predvsem v sedanost in prihodnost.

O tem sem na podoben način pisala sama, čeprav nisem obravnavala nostalgije, temveč socialne spomine.¹⁶ V zadnjem času pa sem v analizah pripovedi o deindustrializaciji ugotavljala, da je pomembno (tudi zaradi napačnega družbenega razumevanja in prepoznanja problema) razpravo precizirati skozi politično ekonomsko optiko in

15 O pomenu otipa gl. Vodopivec (2021: 87–97), o pomenu vonja gl. Kosmos, Petrović in Pogačar (2020).

16 S konceptom socialnih spominov sem želela poudariti relacijsko in situacijsko spremenljivost spomina, ki je bila povezana z identifikacijskimi procesi mojih sogovornikov (Vodopivec 2008, 2010, 2015). Ne glede na to pa se strinjam z Bonfiglioli (2020) in Petrović (2010, 2013, 2016a), da so pripovedne konstrukcije o preteklem pomenu industrijskega dela usmerjene v sedanost in prihodnost.

14 Družbeno organizacijsko vlogo plačanega dela so etnologi in etnologinje – predvsem Šmitek (1987: 49–252) – preučevali v 80. letih prejšnjega stoletja v okviru projekta Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja.

v kontekstu razmerij moči. Pripovedi industrijskega delavstva o deindustrializaciji namreč manifestirajo družbeni konflikt (Clarke 2015) in hkrati potrebo po aktivnem žalovanju ter prepoznanju izgube (Erdei 2014). A izgubo gre v tem smislu razumeti kot razlastitev – materialno (osiromašenje), politično (izguba pravic), družbeno (izguba statusa), simbolno (razvrednotenje) in telesno. Slednje zajame tako telesne poškodbe zaradi dela v industriji in psihofizičnih posledic samega prestrukturiranja (Draksler idr. 2018) kot tudi nasilno dezintegracijo, ki je presekala vezi med ljudmi in njihovimi okolji. Vpogled na presekano vez industrijskega delavstva s tovarno skozi koncept utelešene izkušnje pokaže, da ne gre zgolj za izgubo podpornega okolja in okolice, temveč tudi za izgubo samega sebe, saj se je sestvo industrijskih delavk in delavcev vzpostavljalo skozi vezi z okoljem (prim. Kwon 2015).

Koncept akumulacije z razlastitvijo, ki ga je (po Rosi Luxemburg) razvijal David Harvey (2003), opozarja, da kapitalizem vedno potrebuje drugega za svoje delovanje, kar pomeni, da akumulacija kapitala poteka z razlaščenjem drugega.¹⁷ Če navežemo misel na postsocialistični prostor: postsocialistična tranzicija in privatizacija sta se udeleževali skozi razlastitev industrijskega delavstva. Kot piše tudi Bonfiglioli, deindustrializacija tako ni naraven zgodovinski proces, temveč politični fenomen, ki je vključeval družbeno in kulturno marginalizacijo, razvrednotenje in dezorganizacijo industrijskega delavstva (Kosmos, Petrović in Pogačar 2020; Vodopivec 2021). Do razlastitve industrijskega delavstva v Sloveniji in v drugih državah nekdanje Jugoslavije ni prišlo le zaradi divjih privatizacij, menedžerskih prevzemov in izčrpanj podjetij, prav tako ni vključevala le krčenja delavskih in socialnih pravic in socialne varnosti ter razvrednotenja industrijskih delavcev in njihovega dela, temveč tudi razgradnjo družbenega tkiva in možnosti (sredstev) socialne reprodukcije.

Razlastitev industrijskega delavstva v Sloveniji ni bila družbeno in politično prepoznana, industrijske delavke in delavci niso bili prepoznani kot razlaščeni, prevladovala so reprezentacije nostalgčnih, v socialistično preteklost zazrtih pasivnih subjektov, ki se niso znali ali bili zmožni premakniti naprej v prihodnost.¹⁸ Takšne nostalgizacije niso problematične le zato, ker so napačne, ampak tudi, ker povzročajo dodatno družbeno trpljenje (Kleinman, Das in Lock 1997) industrijskega delavstva (Vodopivec 2021). Družbeno pre-

poznanje razlastitve je pomembno (Clarke 2015). K prepoznanju na različne načine doprinašamo raziskovalci, kulturne in umetniške intervencije ali politični protesti.

Ko sem v zadnjem poglavju knjige *Chiare Bonfiglioli brala o takšnih kulturnih praksah, umetniških intervencijah ter sodobnih aktivističnih in akademskih sodelovanjih z industrijskimi delavci*, o vključitvi industrijskega delavstva v širše družbeno gibanje proti razlastitvi na Hrvaškem, v Bosni in v Srbiji, sem dobila občutek, da je tega drugod več kot v Sloveniji. Takšne procese bi bilo treba sicer v nadaljevanju podrobneje raziskati, kot o tem na primer piše antropologinja Larisa Kurtović. Slednja se z delavskimi spomini in izkušnjami ni ukvarjala zgolj kot raziskovalka, temveč tudi kot aktivistka.¹⁹ Skupaj s sociologom Harisom Husarićem, oblikovalcem Borisom Stapićem in ameriškim kolegom, antropologom Andrewom Gilbertom je zasnovala sodelovalno angažirano antropologijo in eksperimentalno grafično etnografijo (Spletni vir 1). Z novimi pristopi spodbujajo k drugačnim reprezentacijam industrijskega delavstva, k artikulacijam spomina in izkušenj, k povezovanju in oblikovanju prostora za nove politične imaginacije.²⁰ Ekipa se bori skupaj z industrijskimi delavkami, delavci, sindikalisti ter aktivisti v Tuzli v Bosni in Hercegovini. Delavke in delavci so se v Tuzli leta 2014 uprli zaprtju tovarne detergentov Dita in so proizvodnjo spet zagnali. V boju proti privatizaciji in razlastitvi so jih podprli ljudje zelo različnih profilov iz vse države (Spletni vir 2; Kurtović 2019; Gilbert, Kurtović in Stapić 2021).

Odpiranje prostora za artikulacijo spomina in izkušenj industrijskega delavstva je pomembno za ljudi, ki so nekoč delali v industriji, ter za prepoznavanje razlastitve v družbi. V Sloveniji je do takšnih artikulacij prihajalo v posameznih lokalnih prostorih, pri čemer so sodelovale tudi etnologinje in antropologinje.²¹ A to so bile prostovoljne akcije krajšega časovnega trajanja. Z njimi bi bilo dobro nadaljevati v bolj povezani in sodelovalni maniri ter jih hkrati tudi analitsko reflektirati. Teme se dotikajo tudi sodobnejših raziskav dediščinjenja in participativnega ustvarjanja dediščine

17 Njegovo razlago razlastitve sta kritično pretresala in dopolnjevala antropologa Sharryn Kasmir in August Carbonella, ki sta pozivala k vključitvi delavskih protestov v analize razlaščenja in k preučevanju globalnih preoblikovanj (Kasmir in Carbonella 2008).

18 Družbena nostalgizacija industrijskega delavstva, sestavni del sodobne modernizacije ter postsocialističnega in neoliberalnega kulturnega drugotenja (Boyer 2010; Lankauskas 2016; Senjković 2021), je v preteklost zagledanega industrijskega delavca ali delavko konstruirala v nasprotju z modernim, v prihodnost usmerjenim podjetnikom in inovatorjem.

19 Po letu 2014 se je v javnosti oblikovala razprava o pomenu socialistične preteklosti v sodobnosti z novimi oblikami politične kritike, ki je prevzemala socialistični vokabular. Sestavni del teh procesov je bilo oblikovanje postsocialističnih arhivov, med drugim tudi arhiva delavske univerze (Radnički Univerzitet), ki so ga sestavljali spomini in izkušnje industrijskega delavstva tovarne Dita. Larisa Kurtović, ki je raziskovala več takšnih postsocialističnih aktivističnih arhivov v Bosni in Hercegovini, je pokazala, da je ustvarjanje arhivov povezano z iskanjem inspiracije za današnje boje za drugačno prihodnost, arhiviranje pa je oblika političnega izobraževanja (Kurtović 2019).

20 Hkrati kritično reflektirajo antropološke reprezentacije industrijskega delavstva ter pozivajo k njihovem preoblikovanju.

21 Etnologinja Neža Čebren Lipovec je organizirala pogovorne večere nekdanj zaposlenih v Tomosu (2015, 2021). Na podoben način v okviru zgodovinjena in dediščinjenja industrijske preteklosti zgodbo tekstilnih delavk oblikujeta tudi etnologinja in zgodovinarica Jasna Fakin Bajec in zgodovinarica Petra Testen.

(Fakin Bajec 2020; Habinc 2020). Analize oblikovanja industrijske dediščine pa bi bilo dobro raziskovati tudi v povezavi s širšim političnoekonomskim kontekstom razrednih politik in kapitalizma (Berger 2019).

Nekateri avtorji zaznavajo, da dediščina samoupravljanja in Jugoslavije postaja prostor navdiha za prihodnje politike levčarskih aktivistov in teoretikov v nekdanjem jugoslovanskem prostoru (Petrović 2016b; Kurtović 2019; Štiks 2021). Pisanje o Jugoslaviji je namreč epistemološko in politično vprašanje (Petrović 2016b: 7). V Sloveniji je takšnih razmislekov in angažmajev manj in (vsaj zaenkrat) ne gradijo na konkretnih izkušnjah industrijskega delavstva oz. ga ne vključujejo v nadaljnje politične angažmaje.²²

Sklep

V članku s svojimi raziskovalnimi izsledki poglobljeno reflektiram knjigo Chiare Bonfiglioli o izkušnjah industrijske socialistične modernizacije v Jugoslaviji in deindustrializacije v postjugoslovanskem prostoru. Primerjalni kontekst knjige ter poudarek na spolu predstavljata pomemben dosežek. Knjiga zajame široko obdobje in prostor ter več tem, sama sem se v tem članku osredinila le na nekatere. Pri tako široki zasnovi monografija deloma izgublja analitično globino. Knjigi prav tako umanjka poglobljen uvid v tovarne v Sloveniji. Največ primerov je iz hrvaškega prostora, Slovenija je prisotna zgolj z dvema intervjuvankama, literature, vsaj v slovenščini, ni.

Ne glede na to pa študija pomembno opozori na globok pomen in daljnosežne vplive socialistične industrijske modernizacije, ki so kljub temu, da se je industrija močno spremenila ali pa je ni več, še naprej prisotni. Ob tem pokaže, da so bili procesi socialistične industrializacije in postsocialistične deindustrializacije spolno zaznamovani. Gre za prvo študijo, ki se v takšnem obsegu osredotoči na žensko industrijsko strukturo občutenja, ki je ključno zaznamovala identiteto žensk v socialistični Jugoslaviji. Pomemben je tudi avtorčin poziv, da razpravo o ženski delovalnosti oz. tvornosti premaknemo od vprašanja, ali je socializem ženske v resnici emancipiral ali pa jih le dodatno obremenil ter politično podjarmil, k raziskovanju njihovih vsakodnevnih izkušenj in pogajanj različnih žensk v konkretnih historično zaznamovanih lokalnih prostorih. Čeprav je knjiga v osnovi zgodovinsko zasnovana, izhaja iz raziskovanja sodobnih izkušenj ljudi, natančneje, raziskuje učinke preteklosti pri vzpostavljanju sodobnih izkušenj ljudi. Študija pokaže tudi na vplive prihodnosti pri

oblikovanju spominov in doživljanj ljudi, kar pa bi lahko v nadaljevanju še bolj podrobno raziskali (prim. Vodopivec 2022). Izkušenj industrijskega delavstva namreč ne gre razlagati zgolj skozi prizmo njihovega odnosa do preteklosti (kar poudarja predvsem postsocialistična literatura), temveč tudi z vidika njihovega odnosa s prihodnostjo – vidika, ki lahko še eksplicitneje prežema nadaljnje raziskave. Predlagam, da v nadaljevanju snujemo primerjalne raziskave industrijskega delavstva, ki bodo sledile večprizorišni etnografiji (angl. *multi-sited ethnography*) in zajele poglobljeno etnografsko delo ter izkušnje in vplive deindustrializacije, pa tudi sodobnih dobavnih verig preoblikovanega globalnega kapitalizma, fleksibilizacije in prekarizacije v industriji ter izkušenj industrijskega delavstva v perspektivi dolgega trajanja. Študije utelešenih izkušenj industrijskega dela lahko poglobijo politično-ekonomsko zasnovane raziskave, prav tako natančnejše analize čustvenega doživljanja industrijskega delavstva ter čutnih in afektivnih vrednosti industrijskega dela. Naše raziskave so lahko tudi politično angažirano zasnovane in sodelovalno (oz. participativno) usmerjene, kot to kažejo kolaborativna eksperimentalna prizadevanja Larise Kurtović in Andrewa Gilberta.

Zahvala

Zahvaljujem se obema urednicama ter anonimnima recenzentoma za tehtne komentarje in spodbude pri pripravi članka. Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa Politična zgodovina (P6-0281), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost republike Slovenije iz državnega proračuna.

Literatura in viri

ARCHER, Rory in Goran Musić: Approaching the socialist factory and its workforce: Considerations from the field in (former) Yugoslavia. *Labour History* 58/1, 2017, 44–66.

ARCHER, Rory in Goran Musić: New Perspectives on East European labour History. An Introduction. *Labour Studies in Working Class History* 17/3, 2020, 19–29.

ARCHER, Rory, Igor Duda in Paul Stubbs (ur.): *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*. London: Routledge, 2016.

BEMBIĆ, Branko: Slovenia: Is the weakening of industrial relations taking its toll on social convergence. V: Daniel Vaughan-Whitehead (ur.), *Towards Convergence in Europe. Institutions, Labour and Industrial Relations*. Ženeva: Edward Elgar Publishing, 2019, 333–365.

BEMBIĆ, Branko: From corporatism to localised conflict. V: Martin Myant (ur.), *Are multinational companies good for trade unions? Evidence from six central and eastern European countries*. Bruselj: European Trade Union Institute, 2023, 25–49.

BERDAHL, Daphne: Introduction: An Anthropology of Postsocialism. V: Daphne Berdahl, Matti Bunzl in Martha Lampland (ur.), *Altering States: Ethnographies of transition in Eastern*

²² Filozof Gal Kirn v najnovejšem projektu *Protesti, umetniške prakse in kultura spomina v postjugoslovanskem kontekstu* z več raziskovalkami in raziskovalci raziskuje načine mobilizacije samoupravne preteklosti za sodobne politične boje. Pri projektu sodeluje tudi Ana Hofman, ki se že več let ukvarja s preučevanjem spomina na socializem v povezavi s politično mobilizacijo skozi glasbo v Sloveniji in v nekaterih drugih državah nekdanje Jugoslavije (Hofman 2015).

- Europe and the former Soviet Union. Michigan: University of Michigan Press, 2000, 1–13.
- BERGER, Stefan: Industrial Heritage and the ambiguities of Nostalgia for an Industrial Past in the Ruhr Valley Germany. *Labor: Studies in Working Class History* 16/1, 2019, 37–64.
- BIEBER, Florian, Armina Galijaš in Rory Archer (ur.): *Debating the End of Yugoslavia*. London: Routledge, 2014.
- BONFIGLIOLI, Chiara: Feminist Translations in a Socialist Context: the Case of Yugoslavia. *Gender and History* 30/1, 2018, 240–254.
- BONFIGLIOLI, Chiara: Gendering Social Citizenship: Textile Workers in post-Yugoslav States. *CITSEE Working Paper Series* 2013/30, 2013; https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2388858, 16. 4. 2023.
- BONFIGLIOLI, Chiara: *Women and Industry in the Balkans: The Rise and Fall of the Yugoslav Textile sector*. London: I. B. Tauris, 2020.
- BOYER, Dominik: From Algos to Autonomos: Nostalgic Eastern Europe as Postimperial Mania. V: Maria Todorova in Zsuzsa Gille (ur.). *Post-Communist Nostalgia*. New York: Berghahn, 2010, 17–28.
- BYRNE, David: Industrial Culture in a post-industrial world: The Case of the North East of England. *City* 6/3, 2002, 279–289.
- CLARKE, Jackie: Closing Time: Deindustrialization and Nostalgia in Contemporary France. *History Workshop Journal* 79/1, 2015, 107–125.
- CSORDAS, Thomas: Introduction: The body as representation and being-in-the-world. V: Thomas Csordas (ur.), *Embodiment and experience: The existential ground of culture and self*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 1–12.
- ČEBRON LIPOVEC, Neža: "I'm Telling the Story of the Town": Places in a Contested Space. V: Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff in Gustavo Corni (ur.), *At Home but Foreigners: Population Transfers in 20th Century Istria*. Koper: Univerza na Primorskem, 2015, 189–207.
- ČEBRON LIPOVEC, Neža: Etnografske metode in ohranjanje stavbne dediščine. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 61/1, 2021, 17–29.
- ČERNELIČ Krošelj, Alenka, Željka Jelavič in Helena Rožman (ur.): *Kulturna dediščina industrijskih panog: 11. vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2011.
- DRAKSLER, Katja, Nataša Dernovšček Hafner, Niko Arnerič in Metoda Dodič Fikfak: Restructuring of a Textile Manufacturing Company and Workers' Health. *New Solutions: A Journal of Environmental and Occupational Health Policy* 28/1 2018, 131–150.
- DUNN, Elizabeth: *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Ithaca: Cornell University Press, 2004.
- ERDEI, Ildiko: Stages of Grief: Economic Devastation and Social Oblivion. *Issues in Ethnology and Anthropology* 9/2, 2014, 351–369.
- FAKIN Bajec, Jasna: Vključevanje skupnosti v razvoj in upravljanje kulturne dediščine v aplikativnih evropskih projektih. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 60/1, 2020, 90–100.
- FIKFAK, Jurij in Jože Prinčič (ur.): *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.
- GILBERT, Andrew, Larisa Kurtović in Boris Stapić: Reclaiming Dita. *Anthropology News* 62/4, 2021, 13–19.
- HABINC, Mateja: Dediščina skupnega – skupnost in dediščina. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 60/2, 2020, 70–81.
- HANN, Chris (ur.): *Property Relations: Renewing the Anthropological Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- HANN, Chris (ur.): *Work society, and the Ethical self. Chimeras of Freedom in the Neoliberal Era*. New York: Berghahn Books, 2021.
- HANN, Chris in Jonathan Parry: *Industrial labor on the margins of capitalism, Precarity, Class, and the Neoliberal Subject*. New York: Berghahn Books, 2018.
- HARVEY, David: *The New Imperialism*. New York: Oxford University Press, 2003.
- HAYLETT, Chris: Illegitimate Subjects? Abject Whites, Neo-Liberal Modernization and Middle Class Multiculturalism. *Environment and Planning D: Society and Space* 19/3, 2001, 351–370.
- HIGH, Steven: The Wounds of Class: A Historiographical Reflection on the Study of Deindustrialization, 1973–2013. *History Compass* 11, 2013, 994–1007.
- HOFMAN, Ana. *Glasba, Politika, Afekt. Novo življenje partizanskih pesmi v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.
- HUMPHREY, Caroline in Katherine Verdery: Introduction: Raising Questions about Property. V: Caroline Humphrey in Katherine Verdery (ur.), *Property in Question. Value transformation in the global economy*. Oxford in New York: Berg, 2004, 1–28.
- JOVANOVIĆ, Deana: *Bor forward: Zamišljanje budućnosti*. Bor: Narodna biblioteka, 2013.
- KASMIR, Sharryn in August Carbonella: Dispossession and the Anthropology of Labor. *Critique of Anthropology* 28/1, 2008, 5–25.
- KIDECKEL, David A.: *Getting By in Postsocialist Romania: Labor, the Body, and Working-Class Culture*. Bloomington: Indiana University Press, 2008.
- KLEINMAN, Arthur, Veena Das in Margaret M. Lock: *Social suffering*. Delhi: Oxford University Press, 1997.
- KOFTI, Dimitra: Regular work in decline, precarious households, and changing solidarities in Bulgaria. V: Chris Hann in Jonathan Parry (ur.). *Industrial labor on the margins of capitalism: precarity, class, and the neoliberal subject*. New York: Berghahn Books, 2008, 111–133.
- KOSMOS, Iva, Tanja Petrović in Martin Pogačar (ur.): *Zgodbe iz konzerve. Zgodovine predelave in konzerviranja rib na severovzhodnem Jadranu*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2020.
- KREMENŠEK, Slavko. Industrializacija, urbanizacija in etnološki vidik. *Slovenski etnograf* 18/19, 1965–66, 133–154.
- KREMENŠEK, Slavko. *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1970.

- KREMENŠEK, Slavko. Izvir in okolje delavk ljubljanske tobačne tovarne do prve svetovne vojne. *Slovenski etnograf* 29, 1976, 91–100.
- KURTOVIĆ, Larisa. An *archive* to build a future: The recovery and rediscovery of the history of socialist associations in contemporary Bosnia-Herzegovina. *History and anthropology* 30/1, 2019, 20–46.
- KWON, Bum Jong. Severed in neoliberal south Korea, *Cho ŋgdūnilt'o* and the dis/assembly of industrial bodies. *Critique of Anthropology* 35/4, 2015, 407–429.
- LANKAUSKAS, Gediminas. Missing Socialism Again? The Malaise of Nostalgia in Post-Soviet Lithuania. V: David Berliner in Olivia Ange (ur.), *Anthropology and Nostalgia*. New York: Berghahn BOOKS, 2016, 35–60.
- LAZNIK, Tjaša. *Antropološka analiza dela v Velenju*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2018.
- LINKON, Sherry Lee. *The Half Life of Deindustrialization: Working Class writing about Economic Restructuring*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2018.
- MATOŠEVIĆ, Andrea. *Pod zemljom. Antropologija rudarenja na Labinštini u XX. stoljeću*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2011.
- MATOŠEVIĆ, Andrea. *Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog pregalaštva. Zagreb in Pulj: Institut za etnologiju i folkloristiku, Sveučilište Jurja Dobrile*, 2015.
- MAUSS, Marcel. *Esej o daru in drugi spisi*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1996.
- MEDICA, Karmen in Goran Lukić (ur.). *Migrantski circulus vitiosus. Delovne in življenjske razmere migrantov v Sloveniji*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2011.
- MOLLONA, Massimiliano, Geert De Neve in Jonathan Perry (ur.). *Industrial work and life*. Oxford in New York: Berg, 2009.
- MROZOWICKI, Adam idr.: Union Campaigns against Precarious Work in Retail Sector of Estonia, Poland, and Slovenia. V: Virginia Doellgast, Lillie Nathan in Valeria Pulignano (ur.), *Reconstructing Solidarity – Labour Unions, Precarious Work, and the Politics of Institutional Change in Europe*. New York: Oxford University Press, 2018, 144–165.
- MUEHLEBACH, Andrea in Nitzan Shoshan. Introduction. The Postfordist Affect. *Anthropological Quarterly* 85/2, 2012, 317–344.
- MUSIĆ, Goran. *Making and Breaking the Yugoslav working Class. The story of Two Self-Managed Factories*. Budimpešta: CEU Press, 2021.
- ODER, Karla. *Mati fabrika, mesto in dom*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2015.
- PETROVIĆ, Tanja. When we were Europe: Socialist workers in Serbia and their nostalgic narratives. V: Maria Todorova (ur.), *Remembering communism: Genres of representation*. New York: Social Science Research Council, 2010, 127–153.
- PETROVIĆ, Tanja. Negotiating Industrial Heritage in the Former Yugoslavia. *Narodna umjetnost* 50/1, 2013, 96–119.
- PETROVIĆ, Tanja. Industrijsko delo v socializmu: Od izkušnje do dediščine. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 56/3–4, 2016a, 31–40.
- PETROVIĆ, Tanja. Towards an affective history of Yugoslavia. *Filozofija i društvo* 27/3, 2016b, 504–520.
- PETROVIĆ, Tanja in Ana Hofman: Rethinking Class in Socialist Yugoslavia: Labor, Body, and Moral Economy. V: Dijana Jelača (ur.), *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post) socialism and its Other*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017, 61–80.
- POTKONJAK, Sanja in Tea Škokić: In the World of Iron and Steel: On the Ethnography of Work, Unemployment and Home. *Narodna umjetnost* 50/1, 2013, 74–95.
- POTKONJAK, Sanja in Tea Škokić: *Gdje živi tvornica? Etnografija postindustrijskog grada*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2022.
- POZNIAK, Kinga. *Nowa Huta: Generations of Change in a Model Socialist Town*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014.
- PROCOLI, Angela (ur.): *Workers and narratives of survival in Europe*. Albany: State University of New York Press, 2004.
- PROCOLI, Angela. Manufacturing the new Man: Professional Training in France – Life stories and the Reshaping of Identities. V: Angela Procoli (ur.), *Workers and narratives of survival in Europe*. Albany: State University of New York Press, 2004, 83–100.
- RAJKOVIĆ, Ivan. For an anthropology of the demoralized: State pay, mock-labour, and unfreedom in a Serbian firm. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 24/1, 2018, 47–70.
- RUTAR, Sabine. Towards a Southeast European history of labour: Examples from Yugoslavia. V: Sabine Rutar (ur.), *Beyond the Balkans, Towards an Inclusive History of Southeastern Europe*. Dunaj in Berlin: LIT Verlag, 2014, 325–356.
- SENJKOVIĆ, Reana. Konfiscirana sjećanja (na rad i zaposlenost). V: Reana Senjković in Ozren Biti (ur.), *Transformacija rada: Praksa, narativi, režimi*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2021, 11–138.
- Spletni vir 1: Reclaiming Dita; <https://reclaimingdita.com/the-story>, 21. 3. 2023.
- Spletni vir 2: GILBERT, Andrew in Haris Husarić: Care, Publicity and Worker Politics in Late Industrial Bosnia and Hercegovina. Exertions. *Society for the Anthropology of Work*, 2019/ <https://saw.americananthro.org/pub/care-publicity-and-worker-politics/release/5/20.3.2023>.
- STANOJEVIĆ, Miroslav. Industrial relations background in Slovenia. *European industrial relations review* 322, 2000, 26–32.
- STANOJEVIĆ, Miroslav. Workers' power in transition economies: the cases of Serbia and Slovenia. *European journal of industrial relations* 9/3, 2003, 283–301.
- STANOJEVIĆ, Miroslav. Vzpon in dezorganizacija neokorporativizma v Republiki Sloveniji. V: Srečo Dragoš idr. (ur.), *Neosocialna Slovenija*. Koper: Annales, 2010, 107–140.
- STANOJEVIĆ, Miroslav, Aleksandra Kanjuo Mrčela in Maja Breznik. Slovenia at the crossroads: Increasing dependance on supranational institutions and the weakening of social dialogue. *European Journal of Industrial Relations* 22/3, 2016, 281–294.
- STENNING, Alison. Where is the Post-socialist Working Class? Working-Class Lives in the Spaces of (Post-)Socialism. *Sociology* 39/5, 2005a, 983–999.

- STENNING, Alison: Re-placing work: Economic transformations and the shape of a community in post-socialist Poland. *Work, Employment & Society* 19/2, 2005b, 235–259.
- STRANGLEMAN, Tim: Work Identity in Crisis? Rethinking the Problem of Attachment and Loss at Work. *Sociology* 46, 2012, 411–425.
- STRANGLEMAN, Tim, James Rhodes in Sherry Linkon: Introduction to Crumbling cultures: Deindustrialization, class, and memory. *International Labour and Working Class History* 84, 2013, 7–22.
- STRANGLEMAN, Tim: Deindustrialisation and the historical sociological imagination: Making sense of work and industrial change. *Sociology* 51/2, 2017, 466–482.
- STRLE, Urška: Družbeni položaji tobačnega delavstva v retrospektivi dolgega trajanja. V: Ivan Smiljanič (ur.), *Sočutje in stigma. Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022, 69–100.
- ŠMITEK, Zmago: Delitev dela v gospodarstvu. V: Duša Krnel Umek in Zmago Šmitek (ur.), *Kruh in politika: Poglavja iz etnologije Vitanja*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1987, 49–252.
- ŠTIKS, Igor. Activist Aesthetics in the Post-Socialist Balkans: Resistance, Rebellion, Emancipation. *Third Text (Decentering the Genealogies of Art Activism)* 34/4–5, 2020, 461–479.
- VODOPIVEC, Nina: The Social Memory of Textile Workers in Slovenia. *Slovene Studies*, 30/1, 2008, 63–78.
- VODOPIVEC, Nina: Past for the Present: The social memory of textile workers in Slovenia. V: Maria N. Todorova (ur.), *Remembering Communism: Genres of representation*, New York: Social Science Research Council, 2010, 213–234.
- VODOPIVEC, Nina: Preoblikovanje tovarniških režimov in nove delavske subjektivitete. *Borec* LXIV/685–689, 2012, 178–199.
- VODOPIVEC, Nina: *Labirinti postsocializma: Socialni spomini tekstilnih delavk in delavcev*. Elektronska izdaja 1.0. – El. knjiga. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015 [2007]. <http://sistory.si/11686/34857>.
- VODOPIVEC, Nina: *Tu se ne bo nikoli več šivalo: Doživljanja izgube dela in propada tovarne*. Ljubljana: Inštitut z novejšo zgodovino, 2021.
- VODOPIVEC, Nina: Deindustrializacija in prihodnost. *Traditiones* 51/3, 2022, 99–120.
- WALLMAN, Sandra: Introduction. V: Sandra Wallman (ur.), *Social Anthropology of Work*. London: Academic Press, 1979, 1–24.
- WALLMAN, Sandra: The Hazards of Overemployment: What Do Chief Executives and Housewives Have in Common? V: Angela Procolli (ur.), *Workers and Narratives of Survival in Europe, The Management of Precariousness at the End of the Twentieth Century*. New York: State University Press, 2004, 15–30.
- WILLIAMS, Raymond: *Navadna kultura. Izbrani spisi*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1997.
- WOODWARD, Susan: *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*. Princeton in New Jersey: Princeton University Press, 1995.
- YURCHAK, Alexei: *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton in New Jersey: Princeton University Press, 2006.

Women and Industry in the Balkans: A Reflection on the Study of Industrial Workers' Experiences and Deindustrialisation

The article was inspired by Chiara Bonfiglioli's book on the experience of socialist industrial modernisation in Yugoslavia and deindustrialisation in Croatia, Serbia, Macedonia, Slovenia, and Bosnia and Herzegovina. The author shows that the main difference between the two periods is the greater symbolic and material recognition of women's work during socialism. The socialist factory is presented in the book as a place of empowerment and socialisation. Bonfiglioli shows that nostalgia for the socialist past, directed toward the present and the future, is an expression of women's agency, resilience, value, and entitlement. It is the gendered perspective of the social and labour history of socialist Yugoslavia and its comparative framework that make this book an extremely important contribution. I begin by presenting the theoretical background, the central concepts of the book, and the rich empirical material on women textile workers, which I critically examine with my own empirical material collected over the past 20 years among textile workers in Slovenia. In particular, I focus on studying attachments, labour experiences, and the contemporary processes of dispossession. The article is thus not a presentation of a book on women and industry in the Balkans, but a dialogue with it. Bonfiglioli draws on studies of deindustrialisation and post-socialism, recent labour history in Yugoslavia, and gender history. I provide an overview of contemporary studies on socialist Yugoslav industrial labour, present the theoretical and research aspects of the studies, and point out the lack of in-depth studies on (de)industrialisation, especially in Slovenia. As early as the late 1960s, ethnologist Slavko Kremenšek called for the study of industrial workers in ethnology as an important component of the way of life in Slovenia. Urban ethnology was shaped precisely by the study of industrial labour. However, in the late 1980s and 1990s, research interest shifted to other topics. With the article I call for further research on the experience of industrial labour in anthropology and ethnology in Slovenia, and on the experience of deindustrialisation in a comparative perspective. Finally, I make some suggestions for the development of future ethnographic studies of (industrial) labour.